

A NATO kibővítése: amit Gorbacsov hallott*

James Bakernek, az USA külügyminiszterének az 1990. február 9-én Gorbacsovval rendezett találkozóján elhangzott híres kijelentése: „egy hüvelyknyit se keletre” része volt ama biztosítékok rendszerének, melyet a nyugati vezetők a német egyesítés folyamata során (1990-ben és 1991-ben) Gorbacsovnak és más szovjet hivatalos személyeknek adtak. Mindez azoknak a titkosítás alól feloldott amerikai, szovjet, német, brit és francia dokumentumoknak a tükrében rajzolódik ki, amelyeket a George Washington Egyetem Nemzetbiztonsági Archívuma (National Security Archive at George Washington University) bocsátott közre (<http://nsarchive.gwu.edu>).

A dokumentumok bemutatják, hogy több nemzet vezetői is tárgyalták és elvetették a közép és kelet-európai országok NATO-tagságát 1990-ben és 1991-ben, és hogy a NATO 1990-es tárgyalásai a német egyesítésről egyáltalán nem szorítkoztak kizárólag a kelet-német területek sorsára. A később szovjet ill. orosz részről megfogalmazott neheztelés, miszerint őket a NATO bővítését illetően félrevezették, a legmagasabb szinteken folytatott korabeli telefonos és személyes megbeszélések leiratain alapul.

A dokumentumok megerősítik Robert Gates volt CIA-igazgató bírálatát, miszerint „[a ’90-es években] sürgették a NATO keleti bővítését, miközben Gorbacsovval és másokkal elhitették, hogy ez nem fog bekövetkezni” (Gates 2011, 101). A kulcsszó, ahogyan ezt a dokumentumok is alátámasztják, az „elhitették”.

George H. W. Bush már az 1989. decemberi máltai csúcson biztosította Gorbacsovot afelől, hogy az USA nem fogja kihasználni a

* A cikkben hivatkozott, titkosítás alól feloldott dokumentumok (melyeknek pontos forrása a végjegyzetekben található) ezen a linken teljes terjedelemben elérhetőek. Számozásuk a szövegben az eredeti cikkben lévő hivatkozásokat követi. – A ford.

kelet-európai forradalmakat a szovjet érdekek kárára (mint mondta, „nem ugráltam a berlini falon”); ám sem Bush, sem Gorbacsov (sőt, Kohl nyugat-német kancellár sem) számított ekkor még arra, hogy az NDK ilyen hamar összeomlik és a német egyesítés ilyen gyorsan végbemegy (Savranskaya – Blanton 2016, 538).

A NATO-bővítés kapcsán az első konkrét garanciák 1990. január 31-én hangzottak el, amikor Hans-Dietrich Genscher, az NSZK külügyminisztere megtette az első ajánlatot a bajorországi Tutzingban a német egyesítésről szóló nyilvános beszédében. A bonni amerikai követség közölte Washingtonnal (lásd az 1. dokumentumot),¹ hogy Genscher egyértelművé tette: „a kelet-európai változások és a német egyesítés nem vezethetnek a szovjet külbiztonsági érdekek aláásásához. Ezért a NATO-nak ki kell zárnia, hogy kelet felé terjeszkedjen, azaz nem kerülhet közelebb a szovjet határhoz.” A bonni kapcsolat megemlítette Genscher azon javaslatát is, hogy a kelet-német területeket hagyják ki a NATO katonai struktúráiból még egy egységesített, NATO-tag Németországon belül is.²

Az NDK területének különleges státuszáról szóló ezen utóbbi elképzelést kodifikálták a német egyesítési szerződés végleges változatában, melyet 1990. szeptember 12-én írt alá a „kettő plusz négy” külügyminiszter (lásd a 25. dokumentumot).³ A kitételt, miszerint a NATO „nem kerülhet közelebb a szovjet határhoz”, nem szerződésben rögzítették, hanem a legmagasabb szintű szovjet és nyugati tárgyalófelek (Genscher, Kohl, Baker, Gates, Bush, Mitterrand, Thatcher, Major, Woerner és mások) közötti számos megbeszélés memorandumaiban szerepel. Ezekből a feljegyzésekből kiderül, hogy a nyugati felek 1990 és 1991 folyamán garanciákat ajánlottak a szovjet külbiztonsági érdekek megvédésére és a Szovjetunió bevonására az új európai biztonsági struktúrába. A két ügy kapcsolódik egymáshoz, de nem azonos. Későbbi elemzések néha összemosták a kettőt és azzal érveltek, hogy az akkori tárgyalások nem foglalkoztak Európa egészével. A közölt dokumentumok azonban egyértelműen azt mutatják, hogy egész Európa a tárgyalások témája volt.

A beszéd után, 1990 következő tíz napjában a „tutzingi formula” azonnal az izgatott diplomáciai tárgyalások középpontjába került. Ez vezetett végül a kulcsfontosságú február 10-i moszkvai Kohl-Gorbacsov találkozóhoz, ahol az NSZK vezetője megkapta a szovjet oldal elvi beleegyezését a NATO keretein belüli német egyesítéshez, feltéve, hogy a NATO nem terjeszkedik kelet felé. A szovjet kormánynak több időre és nyugat-német anyagi támogatásra volt szüksége saját,

belföldre szánt állásfoglalása kialakítására, mielőtt 1990 szeptemberében formálisan is aláírták az egyezményt.

Mielőtt Kohl bármiről biztosította volna a szovjeteket, a nyugati felek közti egyeztetéseken világos és szókimondó módon tárgyalta a NATO bővítését, a közép- és kelet-európai országok helyzetét, és hogy hogyan nyerjek meg a szovjet vezetők beleegyezését az egyesítéshez. Például a Genscher és Douglas Hurd brit külügyminiszter 1990. február 6-ai találkozájáról szóló brit feljegyzés szerint Genscher azt mondta: „Az oroszoknak kell valami biztosíték arra, hogy ha például a lengyel kormány egy napon elhagyja a Varsói Szerződést, akkor nem lép be másnap a NATO-ba” (lásd a 2. dokumentumot).⁴

A Genscherrel tartott megbeszélés után, a szovjet vezetéssel folytatandó tárgyalási folyamat elején, az Eduard Sevardnadze külügyminiszterrel szervezett 1990. február 9-ei találkozón Baker pontosan elismételte Genscher szavait (lásd a 4. dokumentumot);⁵ és ami még fontosabb, megismételte szemtől szemben Gorbacsovnak is.

Február 9-i találkozájukon Baker nem egyszer, de három alkalommal is tesztelte Gorbacsavon az „egy hüvelyknyit se keletre” megfogalmazást. Egyetértett Gorbacsovnak a garanciákra válaszul tett kijelentésével, miszerint „a NATO bővítése elfogadhatatlan”. Baker biztosította Gorbacsovot, hogy „sem az elnök, sem én nem szándékozom egyoldalúan hasznot húzni a most végbemenő folyamatokból”, és hogy az amerikai vezetés megértette, „nem csak a Szovjetunió, de a többi európai ország számára is fontosak az arra adott garanciák, hogy ha az USA fenntartja németországi jelenlétét a NATO keretein belül, a NATO katonai joghatóságának keleti bővítésére nem kerül sor” (lásd a 6. dokumentumot).⁶

Baker ezután hasonló stílusban írt Helmut Kohlnak, aki akkor készült találkozni Gorbacsovval. Azt írta: „Ezután a következő kérdést tettem fel Gorbacsovnak: mit részesítene előnyben, egy NATO-n kívüli és független egyesített Németországot, amerikai haderők jelenléte nélkül, vagy egy, a NATO-hoz kötött egységes Németországot, biztosítékokkal arra, hogy a NATO joghatósága egy hüvelyknyit sem tolódik ki kelet felé? Azt felelte, a szovjet vezetés minden ilyen lehetőséget komolyan fontolóra vett [...] Majd hozzátette, »a NATO zónájának bármilyen kiterjesztése elfogadhatatlan«”. Baker zárójelben megjegyezte Kohl javára: „következésképpen a NATO jelenlegi zónája elfogadható lehet” (lásd a 8. dokumentumot).⁷

Az amerikai államtitkártól kapott kimerítő tájékoztatás után az NSZK kancellárja értette, mi a szovjet vezetés számára a leglényege-

sebb, és biztosította Gorbacsovot 1990. február 10-én: „Úgy hisszük, a NATO-nak nem kellene kiterjesztenie műveleti területét” (lásd a 9. dokumentumot).⁸ E találkozó után Kohl alig tudta leplezni lelkesejét, hogy Gorbacsov elvi beleegyezést adott a német egyesítés tervére, és a helsinki formula részeként arra is, hogy az országok megválaszthatják szövetségeseiket, így Németország a NATO-t választhatja. Kohl beszámol róla emlékirataiban, hogy egész éjjel Moszkvában sétált – és hogy mindezzel együtt értette, hogy ennek ára lesz.

Az összes nyugati külügyminiszter egy véleményen volt Genscherrel, Kohllal és Bakerrel. 1990. április 11-én a brit külügyminiszteren, Douglas Hurdön volt a sor, hogy biztosítsa a szovjet felet. Ekkorra már lezajlottak a március 18-i kelet-német választások, ahol Kohl fölényes győzelme minden megfigyelőt meglepett; ez azt is jelentette, hogy a szavazók többsége a Deutschmarkra és a gyors egyesítésre szavazott. Kohl feltevései (melyeket először Bush-nak fejtett ki 1989. december 3-án), hogy az NDK pusztulása minden lehetséges opciót megnyitna; hogy neki igyekeznie kell, hogy az események élvonalába kerüljön; hogy amerikai háttértámogatásra van szüksége ahhoz, hogy a vártnál gyorsabban végbemehessen az egyesítés – helytállónak bizonyultak. A pénzügyi egységesítés júliusban elindult, és újabb és újabb garanciák fogalmazódtak meg a folyamatok biztonságos voltát illetően. Gorbacsovval való találkozásán, 1990. április 11-én Moszkvában Hurd megerősítette a Baker–Genscher–Kohl-féle üzenetet, és kijelentette, hogy Nagy-Britannia „felismerte annak fontosságát, hogy ne legyenek előítéleteik a szovjet érdekeket és méltóságot illetően” (lásd a 15. dokumentumot).⁹

Baker ünnepélyes stílusban számolt be Bushnak az 1990. május 4-én Sevardnadzéval folytatott tárgyalásról. Ez a beszámoló fényt derít rá, mit mondtak a nyugati vezetők akkoriban Gorbacsovnak. „Hogy meggyőzzem Sevardnadzét afelől, hogy a folyamatnak nem lesznek nyertesei és vesztesei, felhasználtam az Ön beszédét, és kifejezésre juttattam abbéli felismerésünket, hogy a NATO-nak politikailag és katonailag is alkalmazkodnia kell a helyzethez, és hogy tovább kell fejlesztenünk az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezletet. A folyamat egy új, legitim európai struktúrát eredményezne – olyat, amely nem kirekesztő, hanem befogadó” (lásd a 17. dokumentumot).¹⁰

1990. május 18-án Moszkvában Baker újra elmondta mindezt, egyenesen Gorbacsovnak. Átadta neki az ún. „kilenc pontot”, amelyek között szerepelt a NATO átalakítása, az európai struktúrák meg-

erősítése, Németország nukleáris fegyverektől mentes státuszának fenntartása, és a szovjet biztonsági érdekek szem előtt tartása is. Baker azzal kezdte mondandóját: „Mielőtt pár szót szólnék a német problémáról, szeretném hangsúlyozni, hogy politikánk nem célozza Kelet-Európa leválasztását a Szovjetunióról. Korábban ezt az irányvonalat követtük. Ma azonban egy stabil Európa megteremtésében vagyunk érdekeltek, és abban, hogy ezt Önökkel közösen valósítsuk meg” (lásd a 18. dokumentumot).¹¹

François Mitterrand azonban nem volt egy véleményen az amerikaiakkal. Épp ellenkezőleg; amint ez a Moszkvában 1990. május 25-én Gorbacsovhoz intézett szavaiból kiderül, ő „személy szerint a katonai tömbök fokozatos leszerelését” pártolta. Mitterrand mindazonáltal folytatta a biztosítékok rendszerének építését, és hozzátette: a nyugati feleknek „meg kell teremteniük Önök számára a biztonság feltételeit, akárcsak az általános európai biztonságot” (lásd a 19. dokumentumot¹²). Mitterrand azonnal beszámolt Bushnak a Gorbacsovvall folytatott megbeszélésről egyik, „*cher George*” felütésű levelében; mint írja, „mi bizonyosan nem tagadnánk meg tőle, hogy részletezzük azon garanciákat, amelyeket jogosan elvárhat országa biztonsága érdekében” (lásd a 20. dokumentumot).¹³

Az 1990. május 31-i washingtoni csúcson Bush önmagán is túltett, hogy biztosítsa Gorbacsovot arról, egy NATO-Németország sosem lépne fel ellenségesen a Szovjetunióval szemben. „Higgye el, mi nem erőltetjük a német egyesítést, és nem mi határozzuk meg a folyamat menetét. És persze nincsenek arra irányuló szándékaink, sőt, gondolataink sem, hogy bármi módon ártsunk a Szovjetuniónak. Ezért pártfogoljuk a német egyesítést a NATO keretein belül, de nem hagyjuk figyelmen kívül az EBEÉ-vel kapcsolatos tágabb összefüggéseket, és tekintetbe vesszük a két német állam közötti hagyományos gazdasági kötelekeket. Egy ilyen modell véleményünk szerint megfelel a szovjet érdekeknek is” (lásd a 21. dokumentumot).¹⁴

A „Vaslady” szintén részese volt a folyamatnak; a washingtoni csúcsot követően, 1990. június 8-án Londonban találkozott Gorbacsovvall. Thatcher előre látta az amerikaiaknak a júliusi eleji NATO konferencián (egyébként az ő támogatásával) tett azon lépését, hogy a NATO átalakításának részletes leírásával segítsék Gorbacsovot; eszerint a szervezetet inkább politikai, semmint egy katonailag fenyegető szövetséggé formálják át. Azt mondta Gorbacsovnak: „Módot kell rá találnunk, hogy elnyerjük a Szovjetunió bizalmát... az EBEÉ védernyő lehetne mindehhez, és ez az a fórum, amely a

Szovjetuniót az Európa jövőjéről szóló tárgyalásba bevonta” (lásd a 22. dokumentumot).¹⁵

A NATO 1990. július 5-i londoni deklarációja a legtöbb értékelés szerint igen pozitív hatással volt a Moszkvában zajló tanácskozásokra, és jelentős muníciót adott Gorbacsovnak az akkor folyó párkongresszus keményvonalasai ellen. Egyes verziók szerint Sevardnadze asszisztensei megkapták a deklaráció egy előzetes példányát; mások szerint csak információt kaptak, amit követve szert tudtak tenni egy hírügynökségi másolatra. Így lehetővé vált, hogy a szovjet fél pozitívan értékelje a szöveget, mielőtt a katonaság vagy a keményvonalasok propagandának minősíthették volna a bejelentést.

Ahogy Kohl mondta Gorbacsovnak 1990. július 15-én Moszkvában, amikor a német egyesítési szerződés végső formába öntésén dolgoztak: „Mi tudjuk, mi vár a NATO-ra, és úgy gondolom, Ön is tudja,” utalva ezzel a londoni deklarációra (lásd a 23. dokumentumot).¹⁶

Július 17-én a Gorbacsovval folytatott telefonbeszélgetésben Bush meg akarta erősíteni a Kohl és Gorbacsov közti egyeztetések sikerét és a londoni deklaráció üzenetét. Bush kifejtette: „Megpróbáltuk tehát figyelembe venni az Ön felém és mások felé kifejezett aggodalmait, mégpedig a következőképpen: az agresszió elkerülésére való törekvésről szóló közös nyilatkozattal; azzal, hogy meghívtuk Önöket a NATO-ba; azzal, hogy megnyitottuk a NATO-t az Önök kormányával és a kelet-európai országokkal fenntartandó rendszeres diplomáciai kapcsolatok előtt; valamint az egyesített Németország fegyveres erőinek nagyságára vonatkozó garanciák felajánlásával. Ez utóbbi ügyről tudomásom szerint már tárgyaltak Helmuth Kohllal. Ezen kívül alapvetően változtattunk a hagyományos és nukleáris csapásmérő erőkkkel kapcsolatos katonai hozzáállásunkon. Közvetítettük egy kiterjesztett, erősebb EBEÉ gondolatát, amelynek új intézményeiben a Szovjetunió is közreműködhetne, és ezáltal az új Európa részévé válhatna” (lásd a 24. dokumentumot).¹⁷

A dokumentumok tanúbizonysága szerint, Gorbacsov a NATO-n belüli német egyesítésbe ezeknek a biztosítékoknak köszönhetően, valamint saját helyzetértékelése miatt egyezett bele. Ez utóbbi szerint a Szovjetunió jövője annak európai integrációjától függött, ennek a folyamatnak pedig Németország volt a legfontosabb szereplője. Ő és legtöbb szövetségese úgy hitte, a közös európai otthon valamilyen módon még megteremthető, és ez a NATO átalakulásával összhangban fejlődhetne, hogy végül elvezessen egy befogadóbb és integrált

Európához; illetve hitt abban, hogy a hidegháború utáni rendezés figyelembe veszi majd a szovjet biztonsági érdekeket. A Németországgal kötött szövetség nem csupán a hidegháború leküzdését jelentené, de feje tetejére állítaná a Nagy Honvédő Háború örökségét is.

Az amerikai kormányon belül viszont más viták zajlottak; a polémia tárgya a NATO és Kelet-Európa viszonya volt. Eltérő vélemények fogalmazódtak meg, de a hadügyminisztérium 1990. október 25-i javaslata az volt, „hagyják nyitva az ajtót” a kelet-európai NATO-tagság előtt (lásd a 27. dokumentumot).¹⁸ A külügyminisztérium úgy látta, a NATO kibővítése nincs napirenden, mert az Egyesült Államoknak akkor nem állt érdekében egy olyan „szovjetellenes koalíció” megszervezése, amely a szovjet határokig terjed, már csak azért sem, mert ez megfordíthatta volna a pozitív trendeket a Szovjetunióban (lásd a 26. dokumentumot).¹⁹ A Bush-kormányzat is ez utóbbi nézetet osztotta, és ez volt az, amit a szovjet vezetők hallottak.

A moszkvai brit nagykövet naplója szerint John Major brit külügyminiszter még 1991 márciusában is személyesen biztosította Gorbacsovot, hogy „nincs szó a NATO megerősítéséről.” Később, amikor Jazov marsall, védelmi miniszter kérdőre vonta Majort a kelet-európai vezetők NATO-tagság iránti érdeklődésével kapcsolatban, a brit vezető azt felelte, „semmi efféle nem fog történni” (lásd a 28. dokumentumot).²⁰

Amikor a szovjet felsővezetők 1991 júliusában Brüsszelbe látogattak, hogy tárgyaljanak a NATO-val és találkozzanak Manfred Woerner NATO főtitkárral, Woerner azt mondta nekik: „nem engedhetjük meg [...], hogy a Szovjetunió elszigetelődjön az európai közösségtől”. A tárgyalásról készült orosz memorandum szerint „Woerner hangsúlyozta, hogy az Észak-Atlanti Tanács és ő is ellenzi a bővítést (16 tagból 13 volt ezen a véleményen)” (lásd a 30. dokumentumot).²¹

Gorbacsov így abban a hitben menetelt a Szovjetunió megszűnése felé, hogy a nyugat nem fenyegeti annak biztonságát és nem bővíti a NATO-t. A Szovjetunió felbomlását ehelyett az oroszok hozták el (Borisz Jelcin és legfőbb tanácsadója, Gennagyij Burbulisz) a volt pártvezetőkkel együttműködésben, különösen Ukrajnában 1991 decemberében. A hidegháború addigra rég véget ért. Az amerikaiak megpróbálták egyben tartani a Szovjetuniót (lásd Bush 1991. augusztus 1-jei, „kijevi csirke” címen elhíresült beszédét). A NATO bővítésére csak évekkel később került sor, amikor ezek a viták újra fellángoltak, és Borisz Jelcin orosz elnök további garanciákat kapott.

Ezeket a titkosítás alól feloldott dokumentumokat a George Washington Egyetem Nemzetbiztonsági Archívuma állította össze a Szláv, Kelet-Európai és Eurázsiai Tanulmányok Szövetsége 2017. november 10-én Chicagóban tartott éves konferenciájára, a „Ki kinek mit ígért a NATO bővítéséről?” című panelbeszélgetés számára. A beszélgetés résztvevői voltak:

* Mark Kramer, a Harvard Davis Center munkatársa, a *Journal of Cold War Studies* c. folyóirat szerkesztője. 2009-ben a *Washington Quarterly*-ben megjelent cikkében arról írt, hogy „az ígélet a NATO bővítésének elkerüléséről” csak „mítosz” (Kramer 2009).

* Joshua R. Itkowitz Shiffrinson, a Texas A&M Bush School munkatársa. 2016-os, az *International Security* c. folyóiratban megjelent cikke szerint az USA 1990-ben kettős játékot űzött, elhitetve Gorbacsovval, hogy a NATO-t alárendelik majd az új európai biztonsági struktúrának, miközben kormánya azon dolgozott, hogy az USA európai hegemoniáját megerősítse és a NATO-t fenntartsa (Shiffrinson 2016).

* James Goldgeier, az American University professzora. Clintonnak a NATO-bővítésről szóló döntéséről írt irányadó könyvet *Not Whether But When* címmel (2009), és részletezte a Jelcinnek adott félrevezető amerikai garanciákat is a 2016-ban a *War On The Rocks* c. folyóiratban publikált cikkében.

* Svetlana Savranskaya és Tom Blanton, a Nemzetbiztonsági Archívum [National Security Archive] munkatársai. Legújabb, *The Last Superpower Summits: Gorbachev, Reagan, and Bush: Conversations That Ended the Cold War* (2016) c. könyvükben közlik és elemzik a Gorbacsov és az amerikai elnökök között létrejött tárgyalások titkosítás alól feloldott jegyzőkönyveit, valamint az ezzel kapcsolatos dokumentumokat, ideértve több tucat, a Szovjetunió biztonságával kapcsolatban adott garanciát.²²

Irodalomjegyzék

- Gates, Robert M. 2011: Interview with Robert M. Gates, July 23–24, 2000. George H.W. Bush Oral History Project, Miller Center, University of Virginia, 2011. http://web1.millercenter.org/poh/transcripts/ohp_2000_0723_gates.pdf (letöltve: 2019. július 6).
- Goldgeier, James 1999: *Not Whether But When: The U.S. Decision to Enlarge NATO*. Washington, D.C., Brookings Institution Press.

- Goldgeier, James 2016: Promises Made, Promises Broken? What Yeltsin was told about NATO in 1993 and why it matters. *War On The Rocks* (July 12, 2016). <https://warontherocks.com/2016/07/promises-made-promises-broken-what-yeltsin-was-told-about-nato-in-1993-and-why-it-matters/> (letöltve: 2019. július 7.)
- Kramer, Mark 2009: The Myth of a No-NATO-Enlargement Pledge to Russia. *The Washington Quarterly* (April 2009), 39–61.
- Savranskaya, Svetlana – Blanton, Thomas 2016: *The Last Superpower Summits*. Budapest, CEU Press.
- Savranskaya, Svetlana – Blanton, Thomas – Zubok, Vladislav 2010: *“Masterpieces of History”: The Peaceful End of the Cold War in Europe, 1989*. Budapest, CEU Press.
- Shiffrinson, Joshua R. Itkowitz 2016: Deal or No Deal? The End of the Cold War and the U.S. Offer to Limit NATO Expansion. *International Security* (Spring 2016, Vol. 40, No. 4), 7–44.

Jegyzetek

- ¹ U.S. Embassy Bonn Confidential Cable to Secretary of State on the speech of the German Foreign Minister: Genscher Outlines His Vision of a New European Architecture. U.S. Department of State. FOIA Reading Room. Case F-2015, 10829.
- ² Háttérinformációkért, illetve a tutzingi beszéd következményeiről ld. Elbe, Frank 2010: The Diplomatic Path to Germany Unity. *Bulletin of the German Historical Institute* 46 (Spring 2010), 33–46. Elbe abban az időben Genscher vezérkari főnöke volt.
- ³ September 12 Two-Plus-Four Ministerial in Moscow: Detailed account [includes text of the Treaty on the Final Settlement with Respect to Germany and Agreed Minute to the Treaty on the special military status of the GDR after unification]. George H.W. Bush Presidential Library, NSC Condoleezza Rice Files, 1989–1990 Subject Files, Folder “Memcons and Telcons – USSR [1].
- ⁴ Mr. Hurd to Sir C. Mallaby (Bonn). Telegraphic N. 85: Secretary of State’s Call on Herr Genscher: German Unification. In: Salmon, Patrick – Hamilton, Keith – Twigge, Stephen (szerk.): *Documents on British Policy Overseas*, series III, volume VII: *German Unification, 1989–1990*. Foreign and Commonwealth Office. Documents on British Policy Overseas. Oxford – New York, Routledge, 2010. 261–264.
- ⁵ Memorandum of Conversation between James Baker and Eduard Shevardnadze in Moscow. U.S. Department of State, FOIA 199504567. National Security Archive Flashpoints Collection, Box 38.
- ⁶ Record of conversation between Mikhail Gorbachev and James Baker in Moscow. (Excerpts). Gorbachev Foundation Archive, Fond 1, Opis 1.
- ⁷ Letter from James Baker to Helmut Kohl. In: Kusters, Hanns Jürgen – Hofmann, Daniel (szerk.): *Deutsche Einheit Sonderedition und den Akten des Bundeskanzleramtes 1989/90*. Munich, R. Odenbourg Verlag, 1998. 793–794.
- ⁸ Iz besedy M. C. Gorbacheva s. G. Kolem odin na odin. 10 fevralja 1990 g.; iz besedy M. C. Gorbacheva s. G. Kolem (prodolzhenie). 10 fevralja 1990 g. [из беседы М. С. Горбачева с. Г. Колема один на один. 10 февраля 1990 г.; из беседы

- M. C. Горбачева с. Г. Кодем (продолжение). 10 февраля 1990 г.] In: Galkin, Alexander [А.А. Галкин] – Csernyaev, Anatolij [А.С. Черняев] (szerk.): *Mikhail Gorbachev i germanskii vopros, 1986–1991* [Михаил Горбачев и германский вопрос: сборник документов, 1986–1991]. Moskva, Ves Mir, 2006. 339–360. [A National Security Archive számára angolra fordította Anna Melyakova.]
- ⁹ Sir R. Braithwaite (Moscow). Telegraphic N. 667: Secretary of State's Meeting with President Gorbachev. In: Salmon, Patrick – Hamilton, Keith – Twigge, Stephen (szerk.): *Documents on British Policy Overseas*, series III, volume VII: *German Unification, 1989–1990*. Foreign and Commonwealth Office. Documents on British Policy Overseas. Oxford – New York, Routledge, 2010. 373–375.
- ¹⁰ James A. Baker III, Memorandum for the President, “My meeting with Shevardnadze.” George H. W. Bush Presidential Library, NSC Scowcroft Files, Box 91126, Folder “Gorbachev (Dobrynin) Sensitive 1989 – June 1990 [3].”
- ¹¹ Record of conversation between Mikhail Gorbachev and James Baker in Moscow. Gorbachev Foundation Archive, Fond 1, Opis 1.
- ¹² Iz besedy M. C. Gorbacheva s. F. Mitteranom odin na odin. 25 maja 1990 g. [из беседы М. С. Горбачева с. ф. Миттераном один на один. 25 мая 1990 г.] In: Galkin, Alexander [А.А. Галкин] – Csernyaev, Anatolij [А.С. Черняев] (szerk.): *Mikhail Gorbachev i germanskii vopros, 1986–1991* [Михаил Горбачев и германский вопрос: сборник документов, 1986–1991]. Moskva, Ves Mir, 2006. 454–466. [A National Security Archive számára angolra fordította Anna Melyakova.]
- ¹³ Letter from Francois Mitterrand to George Bush. George H.W. Bush Presidential Library, NSC Scowcroft Files, FOIA 2009-0275-S.
- ¹⁴ Record of conversation between Mikhail Gorbachev and George Bush. White House, Washington D.C. Gorbachev Foundation Archive, Moscow, Fond 1, opis 1. Angolul először közölte: Savranskaya – Blanton 2016, 664–676.
- ¹⁵ Letter from Mr. Powell (N. 10) to Mr. Wall: Thatcher-Gorbachev memorandum of conversation. In: Salmon, Patrick – Hamilton, Keith – Twigge, Stephen (szerk.): *Documents on British Policy Overseas*, series III, volume VII: *German Unification, 1989–1990*. Foreign and Commonwealth Office. Documents on British Policy Overseas. Oxford – New York, Routledge, 2010. 411–417.
- ¹⁶ Iz besedy M. C. Gorbacheva s. G. Kolem odin na odin. 15 ijulja 1990 g. [из беседы М. С. Горбачева с. Г. Кодем один на один. 15 июля 1990 г.] In: Galkin, Alexander [А.А. Галкин] – Csernyaev, Anatolij [А.С. Черняев] (szerk.): *Mikhail Gorbachev i germanskii vopros, 1986–1991* [Михаил Горбачев и германский вопрос: сборник документов, 1986–1991]. Moskva, Ves Mir, 2006. 495–504. [A National Security Archive számára angolra fordította Anna Melyakova.]
- ¹⁷ Memorandum of Telephone Conversation between Mikhail Gorbachev and George Bush. George H.W. Bush Presidential Library, Memcons and Telcons. <https://bush41library.tamu.edu/> (Letöltve: 2019. július 7.)
- ¹⁸ James F. Dobbins, State Department European Bureau, Memorandum to National Security Council: NATO Strategy Review Paper for October 29 Discussion. George H. W. Bush Presidential Library: NSC Philip Zelikow Files, Box CF01468, Folder “File 148 NATO Strategy Review No. 1 [3]. A szerző köszönettel tartozik Josh Shifrinsonnak, aki ezt a dokumentumot a rendelkezésére bocsátotta.

- ¹⁹ U.S. Department of State, European Bureau: Revised NATO Strategy Paper for Discussion at Sub-Group Meeting. George H. W. Bush Presidential Library, NSC Heather Wilson Files, Box CF00293, Folder "NATO – Strategy (5)".
- ²⁰ Ambassador Rodric Braithwaite diary, 05 March 1991. Rodric Braithwaite személyes naplója (felhasználás a szerző engedélyével).
- ²¹ Memorandum to Boris Yeltsin from Russian Supreme Soviet delegation to NATO HQs. State Archive of the Russian Federation (GARF), Fond 10026, Opis 1.
- ²² További elemzésekhez, és a német egyesítéssel kapcsolatos 1990 eleji tárgyalások dokumentumaihoz ld. Savranskaya – Blanton – Zubok 2010.

(Fordította: Kalous Antal; a fordítást az eredetivel egybevetette:
Lyublyanovics Kyra)

Eredeti megjelenés: Svetlana Savranskaya and Tom Blanton: NATO Expansion: What Gorbachev Heard.

<https://nsarchive.gwu.edu/briefing-book/russia-programs/2017-12-12/nato-expansion-what-gorbachev-heard-western-leaders-early>